

Rozsnyai József

A pesti Fűvészkert Pálmaházának építéstörténete

■ Az Üllői út józsefvárosi oldalán, a Korányi Sándor, Illés és Tömő utca által körülölelt területen fekvő park, az ELTE Fűvészkertje nemcsak különleges botanikai, hanem szépirodalmi vonatkozásai révén is jól ismert, ami különösen igaz a kert szívére, a legendás Pálmaházra. Az alábbiakban a műemlék épület történetének vázlatát olvashatjuk.¹

A botanikus kert két és fél évszázados múltra tekint vissza. Elődjét, az egyetemi fűvészkertet kétszázötven éve, 1771-ben alakították ki Nagyszombat városában, ahol akkor a Pázmány Péter alapította egyetem működött. 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztették. Itt először a mai belvárosi Szép utca, valamint az azzal délnyugaton határos három telek területén helyezték el. Az 1800-as évek első évtizedében áttelepítették a mai Múzeum körút 4. számú telekre, ahol az 1860-as évektől a mai Trefort-kerti egyetemi épüleategyüttes északabbra fekvő épületeit emelték. E helyen bontakozott ki a kert első fénykora.²

Az 1847-re igen leromlott állapotú fűvészkert mai helyére való áttelepítését a Helytartótanács javasolta a Kancelláriának, és utasította Stáhly Ignác orvoskari igazgatót, hogy tárgyaljon a terület tulajdonosával a megvételről. A kiszemelt telek az Üllői út végén, az akkor a Belvárostól igen távolinak tűnő Festetics-telek (vagy inkább -birtok) volt. Reisinger János, orvos, egyetemi tanár ellenezte a terület megvásárlását, mert azt túl távolinak és túl nagyknak tartotta. (Sajnálatos módon a történelem igazolta véleményét, hiszen az 1900 körüli évtizedekben harmadára zsugorították a kert területét, nagyobb részére egyetemi klinikai épületeket emeltek.)³

A 28228,14 négyszögöl (17 hold és 1028,14 négyszögöl) területű Festetics-telek megvásárlására „az 1847 évi márc. 7-én kelt, és a magyar kir. helytartótanácsnak 1847 évi Novemb. 23-án 47648. és Decemb. 15-én 49353. sz. a. kelt, és Pestváros tanácsa előtt ugyanazon évi December 17-én 21910. és 1848 évi Január 17-én 755. sz.

a. kihirdetett k: intézvénye által jóváhagyott adásvételi szerződés alapján a magy. kir. tanulmányi egyetem nevére átiratott –, oly feltétellel, hogy: az átiratásdíjak azon része – mely a kitett vételár után a házipénztár részére jár, ezuttal elengedett, – jövőre pedig az e részben fennálló rendszabályok értelmében, harmincz évek lefolyása után, az egész átiratási illetőség beszedessék.”⁴

Az egyetemi bizottság 1847. április 3-án ünnepélyesen átvette a területet, a hetvenezer forint vételár első részletként tízezer forintot fizetett ki. A telken álló ház a Festetics-villa volt, amely Pollack Mihály tervei szerint, 1803–1804-ben épült. „A megvett telek egy egyenetlen hepe-hupás nivellálásra szoruló terület volt, három oldalon, kivéve a délit, deszkapalánkokkal bekerítve; volt közepén egy forrásokban bő tó, amely azonban, nem lévén lefolyása, tavasszal nagy tócsává alakult.”⁵

A Növénykert területe 1894-ig tulajdonképpen változatlan maradt. Azonban ahogy 1908-ban a *Vasárnapi Ujság* szerzője fogalmaz: „Jurányi Lajos professzornak már nem sikerült megvédenie a kert határait. Az ő munkakörének része különben is az új növényanatómiai és élettani intézet szervezésével esett össze, s bár megépítette az aquariumot [Herczegh Zsigmond tervei szerint, 1892–1893-ban⁶] (Viktória-ház), s megkezdte a kert rendbehozását, de nem tudta megakadályozni 1894-ben azt, hogy a 26 holdnyi területből 4000 négyszögölnyit ki ne hasítsanak egy egyetemi orvoskari intézet részére.”⁷

A Pálmaház építésének előzményei

1848. július 14-től Gerenday Józsefet (1814–1862), a kémia és botanika tanárát nevezték ki a kert vezetőjévé. Ez év augusztusától 1849-ig felépül a mai bejárat közelében álló három épület: a főkertészi, kertészsegédi és házmeisteri lakás. Gerenday véleménye szerint: „Föltétlenül szükséges egy nagy üvegház, mely 50 öl hosszú lehetne négy osztállyal, a közepén a »salon«-nal. A két végén lenne a Frigidarium és Tepidarium, a »salon«-tól jobb-

ra a pálmaház, balra más tropikus növények. A »salon« tavasszal és nyáron auditorium lehetne, télen pedig kevésbé kényes növények befogadására szolgálhatna. Nagyon célszerű volna egy kisebb üvegház építése orchideák és harasztok számára.”⁸

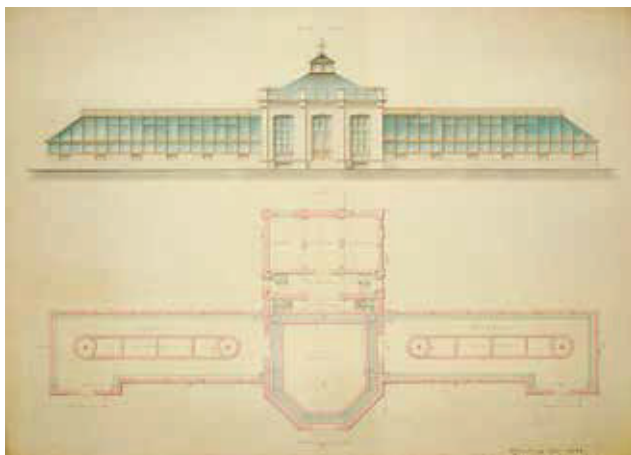
Gerenday fent említett és egyéb nagy tervei ellenére a kortársak szerint a kert szinte semmit sem fejlődött. Ennek legérzékletesebb leírását Kerner Antal botanikus, a budai ipariskola tanára adta, 1866-ban: „Mikor Gerenday professzort felkerestem és először mentem végig a »botanikus kerten«, hogy Gerenday lakásához juthassak, ég felé állt hajamnak minden szála. Sok elhanyagolt botanikus kertet láttam Olasz-, Német-, Franciaországban és Hollandiában, de biztosíthatok mindenkit, hogy a Gerenday vezetése alatt álló pesti botanikus kert daczára jó dotációjának, mindezek között a legrosszabb lábon állt. A terület inkább egy puszta képét mutatta, mint egy botanikus kertét; a néhány növény

legnagyobb részt rosszul volt meghatározva és végtelen elhanyagolt állapotban volt; a kert nagy területében nem láttam egyetlenegy munkást, egy diákot sem és hogy van élet a kertben, azt csak egy csapat kacska és liba mutatta, melyek hangos gágogással lepték el, az aquariumot. [...] Mint jellemző dolgot azt is felhozhatom, hogy ezen első látogatásom alkalmából nem talán az általa vezetett kert növényi kincseit mutatta be nekem, hanem egy-két ketreczhez vezetett, melyben egy farkast, egy rókát és néhány keselyüt etetett.”⁹

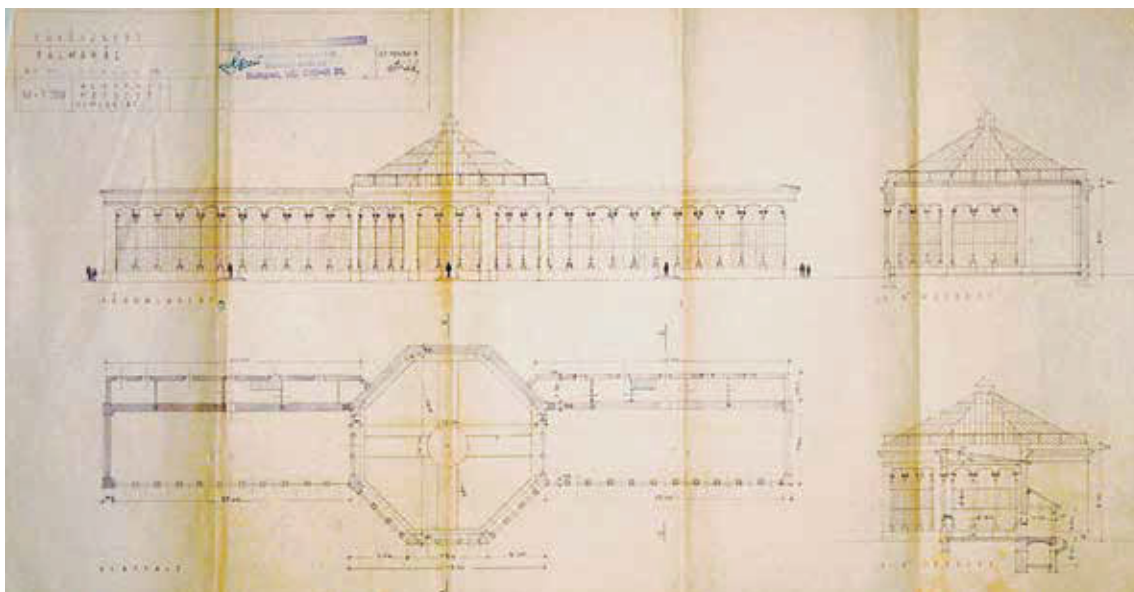
Gerenday József működéséről azonban nem szabad elhamarkodott ítéletet mondanunk, hiszen az ELTE Botanikus Kert Könyvtárában található XIX. századi tervanyag tanúsága szerint az igazgató komolyan foglalkozott egy nagyszabású üvegház felépítésével. Vagyis neki tulajdonítható a fűvészkerti Pálmaház építésének ötlete, sőt az épület formai és méretbeli alapötlete is az ő és építész nevéhez köthető. A Fűvészkert mai helyére költözése után néhány évvel, 1851-ben egy Rudolf Glaser (?) nevű budai tervező két tervsorozatot készített a Fűvészkertben építendő üvegházhoz. Az első sorozat egy gótizáló középrizalitból és két, hosszú oldalszárnyból álló épülethez készült. E tervek előzménye az a két tervlap, amely a prágai botanikus kert üvegházát ábrázolja, metszetekkel és részletrajzokkal. Ez utóbbi rajzokon nincsenek aláírások, de a Pestre készült rajzokhoz való hasonlóságuk alapján feltételezhetjük, hogy azokat Rudolf Glaser (?) készítette. A tervezés előtt valószínűleg elutazott Prágába, ahol felmérte az üvegházat, majd itthon ezek alapján egy nagyobb és szebbet tervezett. Ezen a pesti tervsorozaton az 1851. november 30-ai dátum olvasható,

és Gerenday József is aláírta a terveket. Rudolf Glaser (?) másik tervsorozata 1852 januárjában készült, és szintén egy középrizalitból és két, szimmetrikus oldalszárnyból álló, hosszanti elrendezésű üvegházat ábrázol, de a lényeges különbség, hogy itt a középrész félköríves stílusban (Rundbogenstil) készült. E középrész nemcsak formailag volt más, hanem funkcionálisan is, hiszen egy nagy előadótermet („Hörsaal”) rejtett magában. E terveket is aláírta Gerenday József. 1853-ban még készült

**Fűvészkert,
Üvegház terve,
főhomlokzat
és alaprajz
F. G. Schirlitz
1858**

**Fűvészkert
Pálmaház
felmérési terv
1953**

egy változat az előadótermes verzióra, azonban az üvegház nem épült meg, minden bizonnyal anyagi okokból, és újabb üvegháztervezésről nincsenek információink egészen 1863-ig.¹⁰

A Pálmaház megvalósulása

Az 1862-ben meghalt Gerenday József vezetése utáni rövid – Gönczy Pál nevéhez köthető – időszak után 1863 és 1866 között Linzbauer Ferenc Xavér kezébe került a botanikus kert vezetése.¹¹ Az ő működése hozta el a Fűvészkert következő fénykorát, amelynek során végre felépülhetett a kert fő ékessége, a Pálmaház. Dr. Szabó Zoltán 1908-ban nagyon érzékletesen hasonlítja össze a Gerenday- és a Linzbauer-korszakot: „... Gerenday professzor unalmas délutánjain gondosan nevelt farkasait etette s pipaszó mellett gyönyörködött a káposztafejek gömbölyödésében. Utóda Linzbauer már nagy buzgalommal fogott a kert fellendítéséhez. De munkálkodása csak három évig tartott (1863–1866). Megépítette az üvegházakat, röpiratban kért kegyelmet a pusztuló kert részére. Még vizet sem kapott elegendőt.”¹²

A Linzbauer-féle Pálmaház-építkezés közvetlen előzménye, hogy a Fűvészkert 1863-ban vásárolt egy kisméretű üvegházat Scheuba Gusztávtól, de még ennek az üvegháznak a Fűvészkertbe való átszállítása előtti időkből határozták el az új, nagy Pálmaház építését, így a Scheuba-féle építmény feleslegessé vált.¹³ A Linzbauer-féle Pálmaház építésének elsődleges kiváltó oka az volt, hogy a Fűvészkert a bécsi udvartól egzotikus növényeket kapott ajándékba. A kapott növényeket az egyetem növénykertjében, vagyis a Fűvészkertben kívánták elhelyezni, amelynek élére ekkor nevezték ki Linzbauer Ferenc Xavért. A Fűvészkertben azonban nem állt olyan méretű üvegház, amelyben megfelelően el lehetett volna helyezni a különleges növényeket. 1863. szeptember 11-én kelt az a levél, amelyet a Helytartótanács írt a Tudományegyetem Akadémiai Tanácsának, amelyben a következőket olvashatjuk:

„Ő cs. és ap. kir. Felsője legmagasb kegyéből nyert külföldi és tengerentuli növényeknek a pesti egyetemi fűvészkertben leendő elhelyeztetésére szükséges üvegház tárgyában f. é. augusztus 26. 14508. sz. a. kelt k. udvari rendelet szerint a tárgy érdemleges eldöntését szükségkép megelőző intézkedések az ügy sürgetősségéhez képest azonnal megtették. Bár mennyire siettetik azonban az iránti tárgyalások folyama ezek hosszabb időt igényelvén, sőt Ő Felsője legfőbb elhatározásának kikérését is szükségessé tévén, előre láthatólag nem fejeztethetnek be azon időre, hogy az

érintett üvegháznak felállítása és még a zordonabb őszi idő beállása előtti felépíttetése lehetségessé válnék. Ily körülmények közt tehát a fennidézett kir. rendelet folytán meghagyatik a m. k. tud. egyetemi tanácsnak, hogy addig is, még az említett növényeknek czélszerűbb elhelyeztetése eszközöltetnék, azoknak a már fennálló növényházakban, vagy szükség esetében másutt leendő elhelyeztetéséről ideje korán s kellőleg gondoskodjék, s illetőleg dr. Linzbauer tanárt ez irányban utasítsa nehogy ő Felsője e nagybecsű ajándéka az idő mostohább fordultával károsítást szenvedvén eredeti rendeltetésétől az intézet pótolhatatlan kárára megfosztassék.”¹⁴

Másfél hónap múlva, 1863. október 31-ig elkészültek a Pálmaház tervei,¹⁵ és az építkezés megindulhatott, erről számol be az alábbi levél, amelyet szintén a Helytartótanács fogalmazott meg a Tudományegyetem Akadémiai Tanácsának:

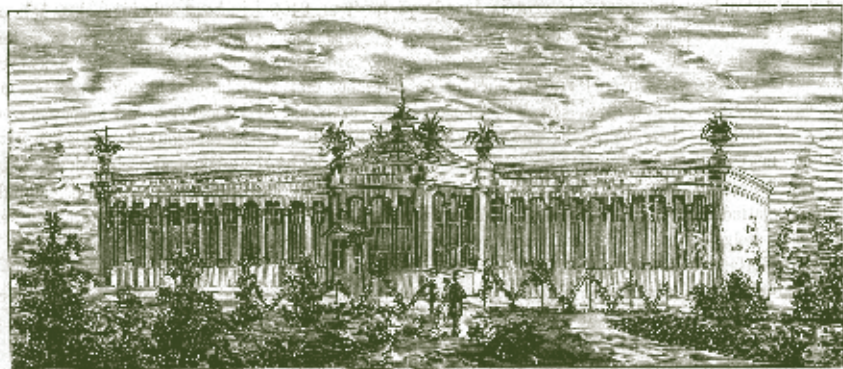
„Az egyetemi fűvészkerti üvegháznak részbeni fölépítése ő. cs. és apost. kir. felségének f. é. Októb. hó 6-án kelt, és e kir. kormánysszékkal f. é. Októb. 15. 17311. számú k. kir. udv. rendettel [!] közölt legmagasabb elhatározásával akként, hogy a mellékelt tervek szerint a közép rész és egyik szárnyának fölépítése azonnal oly módon foganatba vétessék, miszerint ennek költségei harmincz ezer forint erejéig az egyetemi alap 1862/3 és 1863/4-ik évi fölöslegéből fődöztessenek, az említett üvegháznak hátralévő része pedig – ugyanezen alap rendelkezésére állandó összegek arányához képest az e célra készített negyvenhatezer negyvenhét forint 22 krnyi összes költségvetés határain belül utolagosan kiegészítettessenek; – legkegyelmesebben megengedtetvén; – erről a kir. tud. Egyetem akad. tanácsa f. évi július hó 30-án 960. sz. alatti fölterjesztése folytán örvendetes tudomásul ezennel oly meghagyás mellett tudósítatik, hogy a fűvészkerti igazgatóságot oda utasítsa, miszerint magát az építéssel megbízott országos építészeti Igazgatósággal érintkezésbe tévén, az építés foganatosítása körül részéről szükségglendő intézkedések megtételében eljárni siessen.”¹⁶

A fenti levélből megtudjuk, hogy az építéssel az Országos Építészeti Igazgatóságot, az abszolutizmus kori Helytartótanács 1861 és 1867 között működött építési hatóságát bízták meg. Nem egyértelmű azonban, hogy ki tervezte az épületet. Az október 31-én megfogalmazott, sürgető hangvételű levél alapján arra következtethetünk, hogy az építkezés még 1863 késő őszi megkezdődhetett, és a következő év, amelyre vonatkozóan egyelőre nem áll rendelkezésünkre írott forrás, nyilván az aktív építési munkákkal zajlott.

Legközelebb 1864. november 26-án olvashatunk a fejleményekről; ezen a napon szigorú hangú levelet küldött a Tudományegyetem Akadémiai Tanácsának:

„E kir. kormányzéknek biztos tudomása lévén a felül hogy a növény kerti üvegházban alkalmazandó meleg vízzeli fűtési szerkezet az üvegház egyik szárnyában már elkészült, és a fűtéssel kísérletek is tétettek, a m. kir. tud. egyetem akad. tanácsa felszólítatik, miszerint a növénykert h. igazgatóját azonnal oda utasítsa, hogy ezen szerkezet felállításának eddigi haladása és a tett kísérletek eredménye felőli jelentését minden késedelem nélkül közvetlenül ide felterjessze.”¹⁷

Mivel a Helytartótanács a fenti utasításra nem kapott választ Linzbauer Ferenc Xavértól, ezért 1864. december 7-én még egyszer sürgette a jelentéstételt.¹⁸ Egyelőre nincs információnk arra nézve, hogy elkészült-e a kért beszámoló, de két hónappal később, 1865. február 10-én maga a vállalkozó kérte az általa szerelt melegvíz-fűtési

Pálmaház
összképe
Magyarország és
Nagy Világ
1876

rendszer megvizsgálását. Erre vonatkozik az alábbi irat, melyet a Helytartótanács küldött a Tudományegyetem Akadémiai Tanácsának:

„Schmidt József és fia az iránt folyamodván, miszerint az egyetemi növénykert üvegházában felállított meleg vízzeli fűtési szerkezetre nézve a műbírálathoz elrendeltessék, az egyetem tanácsának meghagyatik, miszerint a növénykert h. igazgatóját azonnal értesítse, hogy e tekintetben az orsz. építészeti igazgatóság egyuttal oda utasított, miszerint a rendszeres műbírálathoz és próbafűtést az üvegház minden helyiségeiben az említett igazgatóval egyetértve és a fennevezett vállalkozó jelenlétében mielőbb eszközöltesse, és az eredmény alapján a fennemlített kérelemre vonatkozó véleményes jelentését f. február hó 25-én multhatatlanul ide terjessze fel.”¹⁹

Ebben az időszakban újra történik levélváltás a bécsi növények átszállítása ügyében. A Helytartótanács a következő levelet intézte 1865. február 16-án a Tudományegyetem rektorához, Schopper Györgyhoz: „Dr.

Linzbauer Ferenc egyetemi növénykerti h. igazgató által bemutatott, a schönbrunni kertből az egyetemi növénykertnek legfelsőbb kegyelemből ajándékozott növények átszállítására vonatkozó költség kimutatás megvizsgálatván s helyesnek találtatván; erről Nagyságod a nevezett igazgató tudósítása végett oly hozzáadással értesítetik, hogy a már fölvetett 500 fnyi előlegesen fölül neki meg kijáró 72 ft 34 krnyi összegnek bélyegtelen nyugtája iránt a pesti cs. kir. gyűjtőpénztárnál leendő utalványozása végett a szükséges intézkedés megtéttett.”²⁰

A feltételezhetően 1863 késő ősztől folyó építkezés legkésőbb 1865 késő tavaszáig befejeződött, hiszen ekkor került sor az épület minden tekintetben való megvizsgálására, műbírálataira. Erről szintén egy, a Helytartótanács által a Tudományegyetem Akadémiai Tanácsának címzett levélből értesülünk:

„A magyar királyi egyetemi növénykertben felállított új üvegház, és az abban létező melegvízzeli fűtési szerkezetre nézve, a műbírálathoz eszközölése és pedig az előbbire nézve folyó évi július hó 1-jére az utóbbit illetőleg pedig folyó évi július 8-ra reggeli 8 órára tuzetik [!] ki, és az ez ügyben Standinger Benedek mint királyi kormányzék biztos elnöke alatt működendő bizottmány tagjaiul Rauschmann Gusztáv magyar királyi országos építészeti igazgatósági főmérnök és a mind a két tárgy építése, illetőleg felállítása vezetésével megbízott építészeti hivatalnok – Bertram Ferencz a magyar királyi műszaki számvevő osztálynak segéd számvizsgálója, továbbá a magyar királyi államszámvevőség által kijelölendő egyik hivatalnok – az egyetem részéről pedig Dr. Linzbauer Ferencz egyetemi tanár és növénykerti helyettes igazgató, – végre mint e királyi kormányzék [a Helytartótanács] részéről külön kiküldött szakértők, jelesen is Szkalnitzky Antal,²¹ a fűtési szerkezet műbírálathoz pedig Bielek Miksa budai királyi József műegyetemi tanárok ezennel kineveztetvén; - erről a magyar királyi tudományos akadémiai tanácsa tudomás és a fennevezettnek értesítésé végett oly hozzáadással tudósítatik, hogy a műbírálathoz vonatkozó jegyzőkönyvek annak befejezésétől számítandó legfeljebb nyolc nap alatt külön külön lesznek ide felterjesztendők.”²²

Linzbauer Ferenc Xavér maga számolt be tevékenységéről egy kétnyelvű (magyar és német) könyvben, amely elsődleges forrása működésének. A kert akkori állapotának leírásakor felsorolja az üvegházakat is: „Így van jelenleg az, szinte Ő cs. apostoli kir. Felsege legmagasb engedelmével mult nyáron épült 33 öl hosszú és pompás nyolcszögével (Octogon) meglepő új üvegház, – úgy nem különben a 20 öl hosszú régi megújított (jelenleg

Tepidariumnak fölhasznált) üvegház – a harmadikkal t. i. a szaporító házzal egyetemben – a legritkább, legbecsesebb és legérdekesebb növényekkel »a magyar tudomány ápolására és a szorgalmas magyar ifjúság tanítására« felékesítve.”²³

A nagy üvegház (Pálmaház) környezetéről és helyéről a következőket tudhatjuk meg a szerzőtől: „Az arboreto-fruticetum, melynek egy része már a felső kert téréen áll, – közvetlenül az új növényház dombterüjével határos, a melly előtt két pázsisos négyszög terjed el, az octogonhoz vezető ernyős akácok sorozata által szétválasztva. Azon egész tér, amelly a most leirt arboreto-fruticetumot, az új növényházat, s a pázsisos négyszöget magában foglalja, 1864 előtt műveletlen kopár föld volt.”²⁴

A *Vasárnapi Újság* ismeretlen szerzője 1869-ben írja le a növénykertet és az abban álló Pálmaházat: „Ez emlék [Endlicher és Unger emlékműve] mögött egyszerű virágágyak terülnek, melyekben az Endlicher-féle növényrendszer főképviseleői vannak elhelyezve, majd távolabb a háttérben, a vízi növényeknek szánt tavak partjain szomorú fűzek árnyában csavarog az út az intézet legnevezetesebb pontja, az újonnan berendezett csinos üvegház felé. – Az üvegház körül különböző kísérleti czélokra szánt pinczék, s a kaktusztelepek vannak elhelyezve...”²⁵

Az 1863/1864 és 1865 között felépült üvegház sok hasonlóságot mutat egy tervcsoport rajzaival, amelyeket talán még Gerenday József, de lehet, hogy már Linzbauer Ferenc Xavér szerzett be Hamburgból. A pesti Botanikus Kert Igazgatóságán jelenleg megtalálható tervanyagban ugyanis található öt tervrajz, amelyeket egy hamburgi építész, bizonyos F. G. Schirlitz írt alá, és amelyek négy, különböző üvegházhoz készültek, de egyiken sincs feltüntetve, melyikhez. E rajzok közül két verzió egy középen, a főhomlokzaton a nyolcszög öt oldalával záródó alaprajzi formát mutat, és két, szimmetrikus oldalszárny csatlakozik ehhez. Az egyik terven a szegmensíves nyílások is megjelennek, ilyen záródású üvegfelületek sorakoznak a megépült pesti Pálmaház homlokzatán. Persze jelentős különbségek is vannak, de a hasonlóságok arra engednek következtetni, hogy a pesti Pálmaház megtervezésekor fontos mintakép szerepe lehetett a hamburgi rajzoknak.²⁶

Az 1860-as években még magasztalt üvegházat egy évtizeddel építése után már alkalmatlan építményként mutatja be a *Magyarország és a Nagy Világ* szerzője, Vajda Viktor: „A rendelkezési alapokból alig jutott annyi, hogy az üvegház és berendezés költségeit fedezni lehessen; új növények beszerzésére gondolni sem lehetett. [...] Ez igényeknek megfelelően fűvészkertünk belső és külkerte oszlik. Az utóbbi a szabadon és hazánkban vi-

rusuló növényzetet foglalja magában; a belsőkert ellenben, vagyis a nyolcszögű nagy üvegház, a meleg- és orchidea-ház a forróéglji nevezetes flórának van fentartva. [...] a forróéglj gyermekei, a karcsu pálmák is háborítatlanul fejlődhetnének, mivel az üvegház mennyezetének jelenlegi alacsony volta ezt meg nem tűri; pedig jól tudjuk, hogy az egyszikűek főekessége a sugárságban rejlik.”²⁷

A *Nagy Világ* felelős szerkesztője, Ágai Adolf hasonlóan vélekedett, de kritikusabban fogalmazott: „Van a kertnek két egész és egy fél üvegháza. A nagyobbik sok jó akarat, de kevés tudománnyal van építve. Szerkezeténél fogva ugyanis nem felel meg eléggé. Különösen fogyatékos az octogonnak nevezett középrész, mely – pálmaháznak volt tervezve – de ép e célra volt alkalmatlan. Fő hibája, hogy a növények csak oldalt kapnak világosságot, s így

helyotropikus, világosságszomjas voltuknál fogva egy irány felé hajolnak s elgörbülnek, elcsúfolnak. E ház helyrehozása sürgető szükség, kiválókép a pálmák végett, melyek közül többen már is oly nagyok, hogy alig férnek el szűkre mért börtönükben s így sinlenek, elsatnyulnak s deli szépségükben sokat szenvednek.

A nagy üvegház octogonja nyáron üres, télen pedig kiválólag új hollandiai s az ezekkel egyenlő tartást és bánásmódot igénylő növényekkel van telve, melyek nyáron át az intézeti épület s a nagy üvegház közti téreken s árnyas ligetben vannak elhelyezve, más, a többi üvegházakból kihordott növényekkel együtt.

Ez épület jobbik szárnyában vannak a pálmák, cycadeák s egyéb nagybecsű tropicus és subtropicus növények, míg a balszárnyban szintén néhány pálma s ezeken kívül nagy füge-félék, lilium- és amaryllis-fajok, azáleák, mályvák stb. vannak elhelyezve. A kisebbik

**Pálmaház
összképe
Vasárnapi
Újság
1869**

a melegházi harasztokat, ezeken kívül a kontyvirág-féléket (Aroideae) nagybecsű orchideákat, tropikus gyógynövényeket stb tartalmaz.”²⁸

A Pálmaház eredeti tervrajzait sajnos nem ismerjük. Az épület tervezőjeként az irodalom Diescher József²⁹ nevét említi, bár legalább két helyen Drescher József formában. A felépítéstől eltelt száz évig – úgy tűnik – senki nem publikálta a tervező nevét, első ízben talán dr. Priszter Szaniszló 1971-ben megjelent könyvében olvashatjuk a nevet a Pálmaházzal összefüggésben: „A már Gerenday óta meglévő kisebb üvegházon és a szaporítóházon kívül Linzbauer felépítteti a 62 m hosszú 3-részes nagy üvegházat (építője Drescher József. 1864 és 1865 között, költsége 30 000 Ft volt).”³⁰ Forrását azonban nem nevezi meg a szerző.

Helyreállítás és átalakítás az 1960-as években

A százéves épülettel kapcsolatban, ahogy fentebbi idézeteinkből kiderül, már kevéssel felépítése után kritikák fogalmazódtak meg. A legfontosabb ezek közül az volt, hogy alacsony az épület, és a fényt nem megfelelő irányokból, illetve nem megfelelő mennyiségben engedik be az ablakai. Természetesen az eltelt száz év alatt erősen leromlott az épület állapota is, így az 1960-as évekre régen időszerű volt az épület korszerűsítése. A tervezési munkákat a két világháború közötti időszak jeles építésze, Kotsis Ivánra bízták, aki nem rutinfeladatnak fogta fel megbízását. Az építész így foglalta össze az épület 1960-as évekbeli építkezések előtti állapotát, illetve a következőképpen ismertette az elkészült épületet:

„Az 1944–1945. évi ostrom alatt az épület súlyosan megrongálódott, pusztulása folytatódott húszesztendő magárahagyatottsága alatt. Tüzelőanyag-raktárnak és lomtárnak használták. 1964-ben végül is az egyetem gondoskodott az épület helyreállításáról, amikor is már nemcsak restauráltuk azt, hanem a pálmák és egyéb trópusi növények szakszerű elhelyezésének és nevelésének megfelelően gyökeresen át is építettük, gondosan ügyelve arra, hogy eredeti jellegét ne változtassuk meg, sőt romantikus, korhű hangulatát a kiépítés során nyomatékosan kidomborítsuk.

A növényzet igényelte intenzívebb megvilágítás, sőt benapozás céljából a hátsó tömör hosszfalat úgyszólván teljes magasságban sűrű ablakállásokkal megnyitottuk, és a szárnyak tömör síkmennyezete helyére üvegezett, vasszerkezetű nyeregtetőket építettünk. Hogy az utóbbiakat a középső kupolás térhez szervesen csatlakoztathassuk, ennek körítőfalait attikaszerű felépítménnyel megemeltük az oldalszárnyak nyeregtetőinek

gerincmagasságáig, és innen indítottuk a nyolcszögletes gúlaszerű, üvegezett kupolát.

Ennek legnagyobb belső magassága közel 20 méter, hogy alatta a magas növésű pálmafajták elférjenek. Az üvegtetők felületeit a napsütés ellen szükség esetén lécrácsokkal védik, melyek kigöngyölítésére, valamint az üvegfelületek tisztítása és karbantartása végett mind az oldalszárnyak, mind a kupola üvegfelületein könnyű korláttal ellátott járók szolgálhatnak. A belső felületek alatt a szelemenek vonalában párafogó bádogyályúk vezetnek el az összegyűlt vizet. A botanikus kert épületeinek hangulatában tartott egyemeletes üzemi épület földszintjén kertészlakás, a dolgozók étkező, pihenő- és öltöző-mosdóhelyiségei, emeletén pedig laboratóriumok és a könyvtár kapott helyet. A kazánház a pincében a pálmaház fűtését is ellátja.”³¹

Kotsis Iván így emlékezett vissza e munkájára: „Legkedvesebb munkáim egyike volt az Egyetem Botanikus kertjében lévő, a múlt század második feléből származó és az ostrom alatt erősen megrongált pálmaház újjáépítése, már csak azért is, mert családi kapcsolatok is fűztek hozzá. Apósom, dr. Tuzson János egyetemi tanár több éven át volt a Botanikus Kert érdemes igazgatója, családjával együtt ott is lakott, és természetesen mi is gyakran jártunk ki, főként feleségem és fiaim töltöttek sok időt a szép és dús növényzetű fűvészkertben. A múlt század második feléből származó és déli oldala felől oszlopokkal megnyitott romantikus pavilon, amely annak idején nyilván inkább kerti csarnoknak épült, nem pedig kimondott szakszerű növényháznak, úgy kellett helyreállítani, hogy az különféle pálmafajok elhelyezésére és termesztésére alkalmas legyen. Elsősorban is a középső, nyolcszögletes, alacsony üvegtető kupolát megmagasítani és a hátsó, végig teljesen tömör, ablaktalan falat teljes hosszában megnyitni, hogy a szárnyak minden oldalról fényt kapjanak. A vasszerkezetű üveglefedések megmagasítása ezen felül lehetővé tette magas növésű pálmafajták elhelyezését is, főként a középső kupola alatt. Melléje épült az egyemeletes laboratórium épület, a pálmaházzal üvegezett folyosó összeköttetéssel.

Az épület eredeti jellegét meg kívántam tartani, és súlyt helyeztem arra, hogy a korinthusi fejezetekkel kiképzett és korukra jellegzetes öntöttvas oszlopos homlokzatú pálmaház, és az oromzatos és cseréppel lefedett nyeregtetejű laboratórium épület festői együttest képezzenek és hozzá simuljanak a botanikus kert múlt századbéli épületei révén kialakított klaszrikus és későromantikus együttes hangulatához.

Meggyőződésem, hogy az úgynevezett »SACHLICH« lapostetős, acélablakokkal végigmegnyitott laboratórium épület ebben a környezetben bántó lett volna.³²

Műemléki helyreállítás 2010 körül

Közel fél évszázaddal a Kotsis-féle felújítás és átalakítás után szükségessé vált az épület helyreállítása, amely a Mányi István Építész Stúdió tervei szerint valósult meg. A 2011. szeptember 30-án átadott, megújult épület tiszteletben tartotta a Pálmaház műemléki értékeit, és éppen annak 1960-as évekbeli csorbáit köszörülte ki, amikor az acélszerkezetű üvegtetőket a Kotsis Iván tervezte formában, de finomabb kivitelben építette újjá, a fő tartószerkezeti elemeket megőrizve. A belső térben is igyekeztek minél több eredeti elemet megtartani, de új, korszerűbb járófelületet képeztek ki, ahogy az épület gépészeti rendszerét is újjáépítették.³³

Az épület leírása

A szabadon álló, nyolcszögű középső épületrészből (oktagon) és két, hosszanti elrendezésű oldalszárnyból álló Pálmaház-épület falazott lábazat fölötti vas-, acél- és üvegszerkezetekből épült. A hossz tengely mentén szerveződő, hosszan elnyúló épület délre néző oldalán húzódik a főhomlokzat. A főhomlokzat középrésze a nyolcszög három oldalával ugrik előre a homlokzat síkjából. Mind a

három oldalon három-három szegmensíves nyílás található, amelyek a lábazat fölött a koronázó párkányig emelkednek. Az ablakokat két vízszintes és öt függőleges vasosztó tagolja függőlegesen álló, hosszú téglalap alakú táblákra.

Az ablakokat öntöttvasból készült, karcsú oszlopok keretezik, amelyeknek tartó szerepe van, a főpárkányt és ezáltal a tetőszerkezetet is alátámasztják. Az oszlopfők korinthoszi típusúak, de az oszlopok lábazatához és törzséhez hasonlóan csak fő vonalaikban követik a klasszikus szabályokat. A középrész középtengelyében nyílik a Pálmaház főbejárata, egy kétszárnyú fakapu, amely kis, akrotérionos timpanonnal záródó előépítményen található. A főhomlokzat oldalszakaszai tizenegy tengelyesek. A végigfutó lábazat fölött, a középrészhez hasonlóan, a koronázó párkányig emelkednek az ablakok. A szegmensíves záródású nyílások és a közöttük sorakozó oszlopok az oktagonon láthatóhoz hasonló kialakításúak. A koronázó párkány háromrészes, klasszikus párkány, a klasszikus szabályokat több tekintetben figyelmen kívül hagyó megoldásokkal. A nyolcszögű középrész koronázó párkánya fölött attikafal emelkedik, amelyen faltükrök között kerek ablakok nyílnak. Ezek fölött konzolos párkány zárja a homlokzatot. Az oktagon fölött nyolcszögű, vasszerkezetes üveg sátoztető, az oldalszárnyak fölött vasszerkezetes üveg nyeregtető fedi az épületet.

A Pálmaház a helyreállítás után
A szerző felvétele 2013

A belső tér három egységre tagolódik: a központi, nyolcszögű épületrészre, az oktagonra, valamint a két oldalszárny téglalap alaprajzú épületrészére. A három téregységet a főhomlokzat középrészének oldalait tagoló ablakcsoportokhoz hasonló nyíláscsoportok választják el. E hármas nyíláscsoportok nyílásai szegmensíves záródásúak, a homlokzatiakhoz hasonló oszlopokkal tagolva. Mindkét nyíláscsoport középső tengelyében nyílik az átjáró ajtó az egyes terek között. Az épület mindhárom egységében délszaki növények élnek, a keleti szárnyban kis medence is található.

Összefoglalás

Az 1863–1864-től 1865-ig épült egyetemi fűvészkerti Pálmaház, amelynek építésével a levéltári források szerint az Országos Építészeti Igazgatóság volt megbízva, csak részben maradt fenn eredeti állapotában, de az 1963 és 1966 közötti felújítása és átalakítása, valamint a 2011-re megvalósult újabb helyreállítás is igényesen, műemléki értékeihez méltón történt.

A Pálmaház jelentősége mindenekelőtt méretében rejlik: ismereteink szerint ez volt az egyik legnagyobb méretű üvegház, amely addig Magyarországon épült. Szerkezeti szempontból egyáltalán nem tekinthető forradalmian újszerűnek, a korabeli vagy akár évtizedekkel korábbi nyugat-európai társaihoz képest igen nagy mértékben ragaszkodik a hagyományos falazathoz. Egyetlen olyan falfelülete sem volt eredetileg, amely tetőtől talpig kizárólag vas- és üvegszerkezetű lett volna. Ami azonban szerkezeti versenyképessé teszi az épületet a hasonló kortárs épületek között, az az üvegtetők minden felületre kiterjedő alkalmazása, mindenekelőtt a nyolcszögű sátoztető (úgynevezett üvegcúpola) a központi épületrész fölött. Az épület talán legmegragadóbb alkotóeleme a déli, vagyis a főhomlokzaton, a lábazati sáv fölött végigvonuló, szegmensíves záródású ablakok sora, amelyek üvegfalat alkotnak. Ezt az üvegfalat a homlokzat sarka elé ugró, klasszikus elemekből romantikus módon komponált és formált vasoszlopok tagolják szakaszokra. A tömegformák széleit hangsúlyozandó a falak sarkai fölött vázák helyezkedtek el, amelyekben délszaki növények, mint az épület funkcióját jelző szimbólumok kaptak helyet.

Az épületet 1964 és 1966 között Kotsis Iván építész tervei szerint átalakították. Nem kétséges, hogy az eredeti és az átalakított épület is műemléki értéket képvisel. Az átalakító építész nem kívánt eltérni az épület eredeti jellegétől, sőt nagy műgonddal olyan új részekkel egészítette ki a régi épületet, amelyek megtévesztésig belesimulnak a XIX. századi épület összképébe. Nem

véletlen, hogy Kotsis Iván értőn nyúlt a historikus elemeket felhasználó épülethez, hiszen ő maga, mint műegyetemi tanár, több szakkönyv szerzője e területen. Örömteli, hogy a szükséges megmagasítás feladata Kotsis Iván értő kezeibe került, aki nem kívánta erősen megváltoztatni az épület jellegét. A nyolcszögű középrész fölé emelt attikafal, annak részletformáival, tagozataival szervesen illeszkedik a Pálmaház építési korának stílusába. Nem akar túlságosan modernként elútni az eredetitől, de nem is akar műveltebbnek, szakértőbbnek tűnni annál. A Kotsis-féle átalakítás leginkább zavaró sajátossága nem az új üvegtetőknek az eredetinel nagyobb lejtésszöge, hanem a kivitelezéskor használt túl széles keresztmetszetű, az eredetihez képest kissé túl erőteljesnek ható acélszerkezetek jelenléte. Az ilyen tetőn lévő vasszerkezeteknek egy XIX. századi épületen a könnyűség hatását kellene kelteniük, ahogyan az egykorú pályaudvarok Polonceau-szerkezetes tetőinél (például Budapest, Nyugati pályaudvar) látható. Hasonlóan túl masszív, ipari jellegű a nyolcszögű üvegtető külső felületeit elborító járófelületek jelenléte. Az átalakított tető tömegformája így nem érvényesülhetett akadálymentesen.

Összességében azonban elmondható, hogy az épület a XIX. és a XX. századi magyarországi vas- és üvegszerkezetes építészet egyik legkarakteresebb és legszínvonalasabb alkotása, amely 1958 óta méltán élvez műemléki védelmet.³⁴

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a szerző 2009-ben írt műemléki dokumentációján alapszik (Hild-Ybl Alapítvány archívuma).
- 2 BERZA László: *Budapest Lexikon I. (A–K)*. Bp., Akadémiai, 1993, 151.
- 3 GOMBOCZ Endre: *A Budapesti Egyetemi Botanikus Kert és Tanszék története. 1770–1866. Egy fejezet a magyar botanika történetéből*. Bp., Királyi Magyar Tudományegyetem, 1914, 1914, 110.
- 4 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 12. d. 7206. telekkönyvi betét.
- 5 GOMBOCZ: *i. m.* (1914), 110.
- 6 Az Aquarium terveinek lelőhelye: BFL XV. 17. d. 329. 36177. hrsz.
- 7 SZABÓ Zoltán: *A Budapesti Egyetemi Növénykert = Vasárnapi Újság*, 1908. november 8. (45. sz.), 905.
- 8 GOMBOCZ: *i. m.* (1914), 111–112. A tervezett épületek helyszínrajza az ELTE Botanikus Kert Könyvtárában található.

- 9 GOMBOCZ: *i. m.* (1914), 115.
- 10 Tervrajzok az ELTE Botanikus Kert Könyvtárában. Gerenday József fűvészkerti iratai az ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai között található.
- 11 GOMBOCZ: *i. m.* (1914), 116.
- 12 SZABÓ: *i. m.* (1908), 905.
- 13 A kis üvegház megvásárlásának hosszas levelezése az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárban található, mint ahogy a Pálmaház építésével kapcsolatos eddig ismert legfontosabb iratok is, 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz, Linzbauer Ferenc Xavér iratai.
- 14 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1863. szeptember 11-én kelt, 67907. számú helytartótanácsi irat.
- 15 A Pálmaház eredeti tervrajzait sajnos nem ismerjük, Budapest Főváros Levéltárban, valamint az Egyetemi Levéltárban, továbbá a Magyar Országos Levéltárban eddig nem sikerült rátalálnunk.
- 16 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1863. október 31-én kelt, 81047. számú helytartótanácsi irat.
- 17 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1864. november 26-án kelt, 93653. számú helytartótanácsi irat.
- 18 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1864. december 7-én kelt, 99711. számú helytartótanácsi irat.
- 19 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1865. február 10-én kelt, 12422. számú helytartótanácsi irat.
- 20 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1865. február 16-án kelt, 14061. számú helytartótanácsi irat.
- 21 Szkalnitzky Antal (1836–1878) a budai politechnikum tanára, 1865-ben tervezői pályája elején álló építész, akinek addig megépült főműve a debreceni színház épülete, később számos budapesti középület és palota tervezésével bizonyította kiemelkedő képességeit.
- 22 ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai, 4. doboz. Linzbauer Ferenc Xavér iratai, 1865. június 25-én kelt, 41578. számú helytartótanácsi irat.
- 23 [LINZBAUER Ferenc Xavér]: *A magyar királyi pesti egyetem Növénykertének jelen állapota. Gegenwärtiger Stand des botanischer Gartens der königl. Ungarischen Pester Universität.* Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1866, 8.
- 24 Uo., 13.
- 25 [NÉVTELEN]: *Az egyetemi növénykert = Vasárnapi Ujság*, 1869. október 10. (41. sz.), 562.
- 26 Tervrajzok az ELTE Botanikus Kert Könyvtárában. Gerenday József fűvészkerti iratai az ELTE Levéltára 253/a. a Botanikus Kert iratai között található. Jelen dokumentáció írása kapcsán nem volt mód átnézni a több dobozt megtöltő iratanyagot, de elképzelhető, hogy itt megtalálhatók a tervezett üvegház iratai is.
- 27 VAJDA Viktor: *A budapesti fűvészkert. Adatok a magyar fűvészet történetéhez = Magyarország és a Nagy Világ*, 1874. augusztus 23. (34. sz.), 417.
- 28 Dr. Tökés [Ágai Adolf]: *Az egyetemi növénykert = Magyarország és a Nagy Világ*, 1876. július 9. (28. sz.), 431–434.
- 29 Diescher József (1811–1874) pesti építész és építőmester, a kor több nagy középületének kivitelezője. Munkásságát rövid cikk foglalja össze, amelyben azonban nem szerepel a Pálmaház. PEREHÁZY Károly: [cím nélkül Diescher Józsefről] = *Élet és Tudomány*, 1974, 40. sz., 1874.
- 30 PRISZTER Szaniszló: *A Budapesti Egyetemi Botanikus Kert 1771–1971.* Bp., Józsefvárosi Művelődési Klub, 1971, 53.
- 31 KOTSIS Iván: *A Botanikus Kert újjáépített pálmaháza = Magyar Építőművészet*, 1969, 6. sz., 48. A cikk tartalmazza még a tervezésben és az építésben részt vevők nevét: a KÖZTI-ben dolgozó Kotsis Iván mellett a vasszerkezetek statikus tervezője Kádár István, a vasbeton szerkezetek statikus tervezője pedig Molnár József és Weber György volt, szintén a KÖZTI-től. A vízvezeték és csatornázás tervezője Kelencz Istvánné volt, a központi fűtésért Kovács Györgyné volt felelős, az elektromos berendezések tervezője Szűcs Károly volt. A Középülettervező Vállalat (KÖZTI) 1964-ben végezte a kivitelezést. Az építkezés előtt felmérték a meglévő épületet, tervek és fényképeket készítettek. Ezek a dokumentumok, ahogyan az átalakítás és bővítés tervei és fényképei is, a Magyar Építészeti Múzeumban található: Kotsis Iván hagyatéka, 26. album.
- 32 *Lapis Angularis I. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből.* Hauszmann Alajos, Maróti Géza, Kozma Lajos, Kotsis Iván, Borbíró Virgil, Fischer József, Gáboros Lajos. Szerk. HAJDÚ Virág, PRAKFULVI Endre, Bp., OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1995, 288–289.
- 33 MIZSEI Anett: *Megújult Pálmaház és Fűvészkert = Építészfórum.* epiteszforum.hu, 2011. november 2.
- 34 Az 1960-ban megjelent *műemlékjegyzékben*, amelyet az építésügyi miniszter 2.2509/58.sz. alatt és a művelődésügyi miniszter 120.344/1958.sz. alatt jóváhagyott, az épület – a Festetics-villával együtt – mint műemlék (M) szerepel. Műemlékjegyzék. Szerk. GÓLYA József, összeállította az Országos Műemléki Felügyelőség, Bp., Műszaki, 1960, 52.